

ALT KRISZTIÁN

UTALÁSOK YOUNG ÉS HERVEY GONDOLATI MŰVEIRE
NÉHÁNY CSOKONAI-SZÖVEGBEN

Bevezető

Csokonai *A' vidám természetű poéta* című költeménye polemikus ars poetica: a benne megszólaló lírai én, miután elutasítja a szomorúság költőinek világát annak jellegzetes témáival, hangulataival, világképével együtt, a boldogság poétájaként nyilatkozik meg. Csokonai a szomorúság költői közül négy alkotót nevez meg: James Hervey, Edward Young, Jean-Baptiste Racine és William Shakespeare a nagynevű ellenfelek.¹

Csokonai nem egyszerűen kijelenti az elhatárolódást: a két művészi-eszmei irányvonalat úgy szembesíti, hogy felépíti és jellemzi e két költői „iskola” jellegzetes világát, azok minden tipikus hangulatával és összetevőjével együtt – a szomorúság költőinek valóságát és saját, „vidám természetű” világát. Mint arra korábban, a vers átdolgozásáról szólva már utaltam,² Csokonai mindkét valóságot azonos fogalomkörökbe tartozó, de azokon belül ellentétes tartalmú elemekből építi fel.

Az alábbiakban arra próbálok választ keresni, hogy elsősorban a szomorúság e versben megjelenő világának építőelemei honnan származnak³ – meglátásom szerint ugyanis Csokonai az építőanyagok egy részét Edward Young és James Hervey magyar fordításban megjelent gondolati műveiből emelte át, a rájuk való visszautalás szándékával. Fontos kérdés továbbá, hogy a beazonosított utalások eredetije – a Young- és a Hervey-mű szöveg helyei – hogyan módosítják a Csokonai-vers értelmezhetőségét, mire világítanak rá benne, mit hoznak előtérbe lehetséges jelentései közül; egyszóval hogyan hatnak egymásra a szövegek, hogyan folytatnak intertextuális „párbeszédet” különböző szerzők művei. Látni fogjuk azt is, hogy Csokonai költeményének egyes szavai egészen más megvilágításba kerülnek így, sőt, egy-egy kulcsszó korabeli jelentése igazán csak ezzel a módszerrel – több korabeli szóelőfordulás szövegkörnyezetének összevetésével – tisztázható valamelyest.

¹ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1995², 385.

² ALT Krisztián, *A vidám természetű poéta és Az én Poézisom természete (Két Csokonai-vers összevetése)*, ItK, 1999, 606–611.

³ A témával már foglalkozott BARÓTI Dezső, *A vidám természetű poéta (Csokonai ars poétikájának kialakulásához)* = „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra: Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 307–326.

A' vidám természetű poéta elemzése mellett Csokonai két prózai műve (*A' Szeretet*, *A' Pillangó és a' Méh*) és további két költeménye (*Horváth Ádámhoz*, *Dr. Földiről egy Töredék*) esetében is vizsgálom ugyanezeket a kérdéseket, hogy még inkább láthassuk: milyen értelmezési lehetőségeket ad a Csokonai-művek olvasóinak az intertextuális összefüggések mentén haladó olvasás.

Setétség, Tsendesség

A' vidám természetű poéta a következő sorokkal kezdődik:

Sírhalom! Gyász Temető kertek!
Mellyek örökös Setétség'
'S Szívet borzasztó Tsendesség'
Mostoha Keb'leben heverték,

Az öllekező rím (*abba*) közbülső elemeire összpontosítsunk: *Setétség – Tsendesség*. E két szó a mondatban mellérendelői viszonyban áll.

Szauder József mutatott rá,⁴ hogy Csokonai *Az Álom [II.]* című költeményének mottója Edward Young Péczeli József fordításában megjelent kötetéből⁵ vététt, méghozzá rögtön a szöveg első bekezdéséből. De ha továbbolvassuk a szöveget s áttérünk a második bekezdésre, újfent ismerős, Csokonai által megidézett környékre vetődünk. Tanúi lehetünk annak, ahogy az *éjtzaka* mintegy úrrá lesz a világon, „ki-terjeszti [...] Királyi páltzáját az el-aludt világra. Melly tsudálatos tsendesség! Melly mélyllyes setétség! A' szem nem lát semmi tzel; a' fül nem hall semmi szót. Az egész teremtés aluszik. Minden hólnak látszik; Úgy tettzik, hogy a' mozgás, melly életet ad e' világnak, meg-állott, és az el-fáradott természet pausál. Rémitő nyúgodalom! világ végét jövendőllő tsendesség! Bár én reám nézve ne késne! Siess halál, már semmit tőlem el-nem vehetsz. Tsen-

⁴ SZAUDER József, *Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól)* = Sz. J., *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 99, 8. j. Szauder a Csokonai költészete és az Edward Young, illetve James Hervey művei között fennálló kapcsolatot behatóan megvilágította: SZAUDER József, „*Az estve*” és „*Az álom*” keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás) = Sz. J., *i. m.*, 241–292. E tanulmány számomra is alapvető iránymutatást adott.

⁵ Edward YOUNG, *Yung' éjtzakáji és egyéb munkái*, I–II, fordította PÉCZELI József, Győr, 1787 (a továbbiakban: YOUNG–PÉCZELI). Az eredeti címe: *The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death and Immortality* (megjelent: 1742–1746). Youngról és művéről: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A XVIII. századi angol irodalom a kutatás tükrében*, ItK, 1969, 327; SZENCZI Miklós, SZOBOTKA Tibor, KATONA Anna, *Az angol irodalom története*, Bp., Gondolat, 1972, 289–291; John BUTT, *The Mid-Eighteenth Century*, edited and completed by Geoffrey CARNALL, Oxford, Clarendon Press, 1979, 83–86 (The Oxford History of English Literature, 8). Young műveinek angol kiadásairól, illetve a korábbi nemzetközi szakirodalomról: BUTT, *i. m.*, 658–659. Young művéről, illetve Péczeli Young-fordításáról, annak hazai fogadtatásáról, jelentőségéről és hatásáról: GULYÁS Pál, *Id. Péczeli József élete és jellemzése*, Bp., 1902, 39–43; FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., MTA, 1917, 82–88 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIII/7); BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József (Első közlemény)*, ItK, 1965, 416–423.

desség! Setétség! El-válthatatlan pár! ama régi éjtzakának felséges magzati, a' tiszta gondolatoknak Szülői [...] segítettetek engem, meg-hálálom néktek a' sirban. Ott van a' ti bírodalmatok.”⁶

Setétség – Tsendesség: Young két központi fogalma jelenik meg rímhelyzetben a Csokonai-féle ars poetica első szakaszában. S hogy valóban Young–Péczelire utal vissza a rímpár, mi sem bizonyítja jobban, mint *A' vídám természetű poéta* második strófájának első fele, ahol Csokonai elénk tárja a szomorúság költői által megjelenített, ingerek nélküli világot, melyben az érzékszervek meddő tétlenségre vannak kárhozthatva:

Itt az Érzésnek minden Neme,
Még az Élőben is meghal.
Füle tsak tsendességet hall,
A' Semmitől irtódzik Szeme,

E sorok Young már idézett szavait visszhangozzák: „A' szem nem lát semmi tzélt; a' fül nem hall semmi szót.”

Young invokációban fordul az éjszaka két rekvizitumához, rémítő lényegiségektől kér segítséget, mert halálvágy töltötte el szívét⁷ (Young szerettei – felesége és fogadott gyermekei – elvesztése után írta meg művét, személyes fájdalomának többször hangot ad írásában,⁸ sőt ez a veszteségélmény világította meg számára több súlyos kérdés feltevésének szükségességét). Young a világ pusztulásáért fohászkodik, hogy maga is maradéktalanul elmúljon végre (az éjszaka eljövetele ezért is jelenti egyértelműen a halált⁹ ebben a kontextusban) – de rögtön ezután megretten szándékától: „De mit tsinálok, hogy a' ti híjjában-való Hatalmatokért esedezem? Mik vagytok ti az előtt, a' kinek szava félben-szakasztván a' semmiségnek örökkévaló hallgatását, el-küldötte a' reggelnek tsillagait, hogy kezdjék-el az ő víg futásokat, és a' semmiből született világnak prédikálják a' Teremtőt. Téged hívlak én segítségül, óh dítösséges Felség! Te a' ki a' semminek méhéből kiszóllítottad a' napot, hogy ragyogjon szüntelen az Égnek magasságán, illesd-meg az én lelkemet, és tündököltessed ott a' böltsességet.”¹⁰ A halálvágyat a bölcsesség vágya váltja fel, a teremtő lesz az új megszólított – neki köszönhetjük, hogy *a' reggelnek* csillagai (briliáns oxymoron a napok, s köztük a mi Napunk megnevezésére) megkezdték

⁶ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 3–4.

⁷ Tehát a halálvágy szólal meg a Csokonai által *Az Álom [II.]* mottójával választott részben is: „Bóldogok azok a' kik úgy alusznak, hogy többé fel-nem ébrednek!” (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 2.)

⁸ Fiáról és fia haláláról: YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 26–28. Feleségével való kapcsolatáról és elvesztéséről: YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 228–235. („De ez a' föld a' mellyben én el-hagyattattam, nem egyéb egygy iszonyú pusztánál, egygy keserű könyv-húllatásoknak völgyénél, egygy fekete Cziprusokkal bővölködő mezőnél [...] Minden valóság, minden öröm, minden vígasság ott vagy, a' hol lakozik az én Hites-társam.” 235.)

⁹ Az éjszaka két fő rekvizituma, a *tsendesség* és a *setétség* a Young-kötet utolsó fejezetében (*Huszon-negyedik éjtzaka. Vígasztalás*) ismét megjelenik, szintén a halállal összefüggésben: „Ímé kénszerítlek téged' erre a' nagy tsendességre, melly a' halálnak képe, erre a' setétségre, melly olyan, mint a' halálnak álomba húzott gyászos szőnyege; [...] hogy míg élsz, az Istent féljed.” (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 158–160.)

¹⁰ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 4–5.

víg futásokat. Isten jelenléte, megszólítása hártja el a világ elmúlásának baljóslatú veszélyét, önpusztító vágyát – s ez indítja el az emberi létezésre vonatkozó alapkérdések sorát, Young hosszú-hosszú elmélkedését.

Csokonai rímpárja olyan szöveghelyre utal, ahol Young elementáris erővel fogalmazza meg személyes fájdalmát. Young halál és élet nem csupán fogalmi szerepeltetése, hanem érzékletesebb, képi megjelenítése érdekében az éj–nappal ellentét ősi toposzára építette idézett gondolatmenetét. De ami még fontosabb: Young a világ pusztulását (a halált, az éjszakát¹¹), illetve születését és létezését (az életet, a nappalt) newtoni képzetekkel, az univerzum newtoniánus elgondolásával kötötte össze. A mozgás Young idézett gondolatainak egyik kulcsfogalma. Az éjszaka eljövetelel „a’ mozgás, melly életet ad e’ világnak, meg-állott”, a napok pedig teremtésük pillanatában – illetve számunkra minden napfelkeltekor – megkezdik „víg futásokat”. Bíró Ferenc írja a newtoni világról a következőket: „A tudománytörténetből tudjuk, hogy Newtonban a *Principia* matematikusát s az Apokalipszis kommentátorát nem lehet mereven szétválasztani [...] Világképében [...] a természet törvényei önmagukban nem szüntethetik meg a káosz lehetőségét, a rend biztosítása érdekében a teremtőnek időszakonként közbe kell avatkoznia: ő tartja helyükön az állócsillagokat, ő biztosítja a mozgás mennyiségének állandóságát – magára hagyottan, az isteni közbeavatkozás nélkül a természet a nyugalomhoz és a halálhoz térne vissza.”¹² Vagy ahogy Szauder József fogalmaz: „Newton világát nem tartja fönn az energia megmaradása, az önmagában a nyugalom és a halál felé hanyatlik.”¹³

¹¹ Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Young az éjszakát nem csupán a halálhoz kötődő toposzként emelte be kötetébe. Az éjszaka a gondolkodás, elmélkedés ideje is (a már idézett szövegrészben ezért kapja a csendesség–setétség pár „a’ tiszta gondolatoknak Szülői” meghatározást), midőn a világ elcsendesedik, s nem tereli el az ember figyelmét a fontos kérdésekről talmiságaival, érzékszerveinkre ható hívságaival. Ahogy a *Tizenkettődik éjzaka (Az éjjeli tsendességnek ’s magánosságának hasznai)* című részben olvashatjuk: „a’ tsillagoknak tsendes fényre, leg-jobban vezérli az észnek lépését. Az éjzakaival serken-fel a’ gondolat, annak homályos setétsége világosítja-meg leg-jobban a’ Lelket, ’s élessebbé teszi annak nézéseit. Nappal megtompulván mint-egygy a’ nagy lármában, meg-vakíttatván a’ nagy világosság miatt, el-téved az okosságtól, ’s ide ’s tova haboz az ézékenységek [a szedő kihagyhatott egy betűt] közt Szenved ekkor a’ Lélek, ’s nem munkálódik, a’ külső dolgok diktálják néki az ő gondolatit”. (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 368–369.) „Ó éjzaka! Te vagy a’ virtusnak tanátsossa és barátja, a’ melly nappal a’ sokaságban elegendvén, bé-motskollya magát. [...] A’ sok-féle haszontalan dolgoknak szemlélésében némelly gondolatink el-töröltetnek, fel-tett szándékink megtsüggednek, ’s a’ mi Lelkünk mint-egygy ki-bújdosván belöllünk, a’ bűnnek ’s a’ rosasz példának ostromlásinak tzelül térszen bennünket”. (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 371.)

¹² BÍRÓ Ferenc, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton*, ItK, 1973, 681. Bíró Ferenc az *1788-dik Eszterdönnek utolsó éjzaka* című szöveget elemezve mutatta ki a newtoni világkép jelenlétét Pálóczi Horváth Ádám munkásságában. A mozgásról szóló gondolatmenetem kiegészítéseként, illetve a jellegzetes, newtoni fogalom- és kifejezéskészlet érzékeltetésére én is idézek egy részletet Pálóczi művéből. Pálóczi a „soha el-nem-tévesztett utakonn forgolódo golyóbisok” és a Föld „maga közép pontja körül való kerülés”-éről szólva felteszi a kérdést: „Vallyon meddig tartanak ezek a’ kerületek? mondjátok meg magasságos Egek! mikor léssen az? hogy minden fordulatok, egygy utolsó véget okozó szempillantásban meg-akadjanak, és öszve omoljanak. Mikor léssen az? hogy a’ Mindenható az egeket, mint az öltözetet öszve hajtogatja.” (*Hol-mi, Ildik darab*, Győr, 1793, 31.) A mozgás (*kerület, fordulat*) és annak megakadása – e két fontos momentumra hívnám fel a figyelmet.

¹³ SZAUDER, *i. m.*, 251. A newtoni természetszemlélet irodalmunkra gyakorolt hatásáról bővebben: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 26–40.

Pauza, unalom

A Péczeli-féle Young-fordítás 1787-ben jelent meg. De mások is dolgoztak a szöveg magyarra ültetésén: 1789-ben például Kazinczy Ferenc jelentette meg saját fordítását,¹⁴ igaz, ő nem a teljes szöveget, hanem csak az első rész (az első Éjszaka) elejét fordította le, mert lelkiekben távolállónak érezte magától az angol szerző világát – ahogy maga Kazinczy írja: „Poétai érdemeit tisztelem: de gondolkozásom az ő gondolkozásával sok helyen nem egyezik; ezenn felül pedig hypochondriás declamatióji hamar el-úntatnak.”¹⁵ Kazinczy „Szorosan az Ánglus szerint” fordította a szöveget (megtartva a verses formát),¹⁶ lábjegyzeteiben többször idézi az eredetit az összevethetőség kedvéért, illetve hivatkozik Batsányi *A' Fordításról* című iránymutató tanulmányára.¹⁷

Kazinczy a következő szavakkal adja vissza Young sötétségre és csendességre¹⁸ vonatkozó, az apokalipszis newtoni felfogását közvetítő szöveghelyét, melyet a korábbiakban Péczeli fordításában már idéztem:

Minő halotti tsendesség! Minő
Vastag homály ez! Tárgyat sem szemem
Sem a' figyelmetes fül nem talál.
Im' minden alszik! 's nem tsalódom é?
Az élet' pertentése meg-rekedt,
'S a' bomlott Természet pausát teszen.
Rémítő pausa! Ez véget jelent.
Hagyd tellyesedni a' mit ez jelent.
'S ereszd-le Végezés a' kárpitot
Ereszd! – én többet már nem veszthetek.¹⁹

¹⁴ Edward YOUNG, *Young' első éjszakájának kezdete*, Magyar Museum, 1789, Második negyed, Pest, 98–103 (a továbbiakban: YOUNG–KAZINCZY). *Az Álom [III.]* kutatóinak adalékul idézem a mottó megfelelőjét Kazinczy fordításában: „Bóldogok / Kik többé fel nem ébrednek! De még / Ez a' kívánság is haszontalan. / Ha álmok bolygatják a' sírokat.”

¹⁵ YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 102–103.

¹⁶ Péczeli az eredeti szöveg francia fordításából, illetve átdolgozásából (*Les nuits d'Young, traduites de l'Anglois*, par M. LE TOURNEUR, troisième édition, Amsterdam, 1773) dolgozott, vö. GULYÁS, *i. m.*, 41–42; FEST, *i. m.*, 86; BARÓTI, *i. m.*, 307. Gulyás hívta fel a figyelmet arra, hogy míg az eredeti szöveg kilenc, addig a francia átültetés huszonnégy fejezetből áll – Péczeli fordítása az utóbbihoz igazodik.

¹⁷ Batsányi tanulmányáról: BATSÁNYI János *Összes művei*, II, *Prózai művek*, I, sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 452–461.

¹⁸ Érdekes, hogy a sötétség és a csendesség az angolban nőnemű fogalmak, ahogy az Kazinczynak a „Tsendesség és Homály! elmélkedő / Testvérek! ...” sorokhoz fűzött lábjegyzeteiből is kiderül: „Silence and Darkness! Solemn Sisters!” (YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 100; sister: nővér, leánytestvér). De maga az éjszaka is nőnemű fogalom. A Kazinczy által „kormos Isten Éj” alakban visszaadott szókapcsolat eredetije (egy másik lábjegyzetből): „Night sable Goddess” (YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 99; goddess: istennő).

¹⁹ YOUNG–KAZINCZY, *i. m.*, 99. Kazinczy a maga fordítása után közli Báróczi Sándor Young-fordítását is, melyben a tárgyalt youngi szövegrészt a következő formában olvashatjuk: „Mitsoda véghetetlen hallgatás! mitsoda mély setétség! A' szem semmi tárgyat sem láthat: semmi hangot sem hallhat a fül. Az egész teremtés

Péczei és Kazinczy fordításából emeljük ki a mozgás leállítását megjelenítő sorokat:
„Úgy tettik, hogy a’ mozgás, melly életet ád e’ világnak, meg-állott, és az el-fáradott természet pausál. Rémitő nyúgodalom!”
(Young–Péczei)

Az élet’ pertzentése meg-rekedt,
’S a’ bomlott Természet pausát teszen.
Rémitő pausa!

(Young–Kazinczy)

Jól látható: a pauza, a *nyúgodalom* beállta központi momentum Young szövegében.

Térjünk vissza Csokonai verséhez, melyben költőnk elutasítja a szomorúság világát, s egy másik világot épít fel – a vers második felében. Egy olyan világot, melyben a poéta lantot vesz kezébe, hogy kedvese *egy Énnekel* lelkesítse a húrokat, s ahol a rózsában megszálló kis Ámorok „mennyei Hármoniát tsinálnak”. S hogy mi történik ezután, az utolsó strófában?

Szívünk elolvadt Részzeit
Élesztjük újj Dalokkal.
Pauzák’ únalmas Idejét
Édesítyük Tsókokkal.

A „Szívünk elolvadt Részzeit” és a „Pauzák’ únalmas Idejét” sorok grammatikai ritmust visznek az idézett strófarészletbe: mindkét kifejezésben egy tárgyhoz kapcsolódik egy birtokos jelző és egy minőségjelző.

Az elolvadt, illetve olvadó szív Csokonai szerelmi költészetének egyik jellegzetes motívuma (véltetően toposz), előfordul többek között *Az elragadtatott [érzékenységek]*,²⁰ *A’ tanúnak hívott Lige!*²¹ és *A’ muzsikáló Szépség*²² szövegében (előbbi kettő véltetően *A’ vídám természetű poétával* egy évben, 1793-ban született). Az akár szokványosnak is nevezhető költői kép azonban nehezen megfejthető, általam sokrétűnek vélt kifejezéssel áll grammatikai párhuzamban.

Pauzák’ únalmas Ideje – a korábbiakban nem véletlenül vizsgáltam meg frazeológiai szempontból a newtoni „mozgástant”. Persze a pauza Csokonai versében utalhat a heves

aluszik. Minden meg-hólttnak tetszik. Azt gondolnád, hogy a’ mozgás, melly a’ ki-terjedtt Világnak életet ád; fel-akadott folyásában, és hogy pihenik a’ természet. Iszonyú nyúgodalom, jövendő képe a’ Világ’ végének! – Ne késsél tovább, Rendelése! siess le-botsáttani a’ kárpitot: semmit sem veszthetek már többet.” (Magyar Museum, 1789, Második negyed, Pest, 104–105.) (*Az Álom [II.]* mottójául választott Young-szöveg Báróczi fordításában: „Bóldogok azok, kik soha fel nem serkennek! – ha ugyan, tsak a’ hólttakat-is ijesztő álmok nem rettetetik sírjoknak fenekén.”)

²⁰ A Tapintás mondja a többi érzékszervnek: „Mint a’ hó a’ Nap’ tüzétől / Úgy az ő hév szerelmétől / Mind el olvadva valánk; / Életünk belé költözött, / ’s Ölelő karjai között / E’ Világnak meghalánk!”

²¹ „Nézd! – a’ füvek’ lútskos harmatja [...] Ezek az én olvadt szívemnek / Vizzé vált párázatjai.”

²² „Látván Citére’ virágit / Olvadni kezd kebelem, / ’S az egész Menny’ boldogságit / Szűk mellyemben viselem.”

érzelmektől újra és újra elaláló szerelmesek eszméletvesztést megközelítő állapotára is, vagy netán olyan unalmas percekre, melyeket a csók mint időtöltés feledtet, esetleg a szerelmi csatározások közti szükségszerű szünetekre. De ami mégis a szomorúság költői (Young, James Hervey) – s egyben bizonyos metafizikai kérdések – felé tereli gyanúmat, az a minőségjelző: *unalmas*.²³

A magyar nyelv értelmező szótára szerint az *unalom* szó mai jelentése: „Az a rendsz. kellemetlen lelkiállapot, amelyre az a jellemző, hogy vkinek tétlenségében semmi sem köti le az érdeklődését, figyelmét; az az állapot, amelyben vki unatkozik.”²⁴

Ez tehát az *unalmas* jelző alapjául szolgáló főnév mai értelme. De találhatunk szövegeket (például Csokonai [*Oh unalom! vad unalom...*] kezdetű hatsorosát), szöveghelyeket (például *A' vidám természetű poéta általam vizsgált sorát*²⁵), költői képeket, kifejezéseket, amelyek értelmezéséhez – vélekedésem szerint – nem ad kulcsot a 20. században megalkotott meghatározás. A jelek szerint az *unalom* szónak kétszáz évvel ezelőtt más jelentésárnyalata, sőt jelentése is volt, mint manapság,²⁶ s Csokonai vélhetően több olyan jelentésben is használta a főnevet és a belőle eredő melléknevet, melyek mára elhomályosultak, kivesztek a szóalakok mögül.

Ha fellapozzuk a 19. század második felében kiadott, Czuczor Gergely és Fogarasi János nevével fémjelzett szótár VI. kötetét, találunk olyan nyomot, amin elindulhatunk. Az *undor* szó jelentését boncolgatva a szerzők a következőket írják: az undor „Az unásnak főfokát fejezi ki, mennyiben ami undort okoz, azt legjobban megunjuk, s testtel lélekkel iparkodunk menekülni tőle.”²⁷ Hogy a Csokonai-vers kapcsán vizsgált jelzőnél maradjunk, olvassuk el az *unodalmas* melléknév meghatározását is: „Ami kedélyünknek semmi élvezetet, gyönyört, időtöltést nem szerez, s nyomasztólag hat rá, szóval, ami épen nem mulattat bennünket.”²⁸ Az *unalmas* melléknév jelentésköre bővíthető tehát az 'undort okoz' és a 'nyomasztó, nyomasztóan hat' jelentésekkel.

De talán nem érdektelen, ha megvizsgáljuk az *unalom* szónak és származékainak néhány Csokonai korában megjelenő előfordulását is annak érdekében, hogy más rokonítható, illetve az eddig feltárt jelentéseket árnyaló fogalmakra leljünk. Az *unalom* szóra két témakör részeként találtam rá: a Youngnál előbb már látott, newtoni kategóriákkal

²³ Az *unalom* fogalmának Csokonai gondolkodásában betöltött kulcsszerepére Molnár Krisztina világított rá, egyelőre kéziratban lévő szakdolgozatában (MOLNÁR Krisztina, *A melankolikus Csokonai*).

²⁴ *A magyar nyelv értelmező szótára*, VII, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980³, 44. Egyébként az *un* ige *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint „Ismeretlen eredetű. Alaki és jelentésbeli tulajdonságai, valamint származékai alapján nyelvünk igen régi elemei közé tartható.” (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKÓ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, III, 1976, 1032.)

²⁵ Vagy az *Első Szerelmezés [II.]* két sorát: „Bennem a' kedvet 's unalmat / Ébreszté szelid remén'?”.

²⁶ Vö. FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992², 152. Földényi az *unalom* fogalmát a melankólia tárgykörében vizsgálja.

²⁷ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, VI, Bp., 1874, 585. Ez a meghatározás alátámasztja Molnár Krisztina fejtegetését, miszerint az *unalom* egyik régi jelentése az 'undor' volt. (MOLNÁR Krisztina, „... a sírhalom Völgyén...”: *A lírai én helyzete A' Magánossághoz című költeményben*, kézirat.)

²⁸ CZUCZOR–FOGARASI, *i. m.*, 586. Az *unalmas* szó meghatározása: „Körülbelül azt fejezi ki, mit az unodalmas, talán azon finom különbséggel, hogy emez az illető dolognak nagyobb fokát és terjedelmét jelenti.” (CZUCZOR–FOGARASI, *i. m.*, 581.)

dolgozó „planetáris” tematika részeként, és egy erkölcstani kérdéskör részeként. Először induljunk el a newtoni képzetek világában.

Az *unalom* egy lehetséges korabeli jelentésére világíthat rá a szomorúság másik nagy költőjének kötete, a *Hervey' sírhalmi és elmékedései*, amely Young művéhez hasonlóan szintén Péczeli fordításában jelent meg.²⁹ James Hervey egyik viszontagságos éjjeli utazásáról tudósít a *Tél* című részben. „Egy setétes üregben sietek az én házam felé egyedül és reszketvén; alig látom az én lovaimnak fejeket, és csak gyanítom, hogy az úton megyek. – – Nintsen egyéb úti társom a' veszedelemnél 's a' minden órán rám jöhető pusztításnál. – – – De avvagy magam vagyok é? A' világosságnak Atyja az én életemnek Istene, amaz örökké való nints é mindenkor az én jobbam felől? Azért, hogy a' Nap el enyészett kevesebbé kell é bíznom jelen lételemben? Igaz, hogy ha valamely veszedelem találna, nem jöhetne semmi testi kéz segítségemre. Nints velem csak egy barátom is, a' ki el üzhetné félelmemet, vagy tréfás beszédei által el oszlatná *únalmamat* [kiemelés tőlem – A. K.]. De vallyon nints é velem a' Mindenhatónak karja, hogy engem védelmezzen, nints é velem a' könyörgés, hogy a' menyeeikkel való társalkodásra nékem ajtót nyisson. [...] El hagyjam é azért magamat a' félelemtől foglaltatni.”³⁰ Az *unalom* jelentésének problematikáját egyszerű kérdéssel exponálhatjuk: hogyan lehetséges, hogy valaki unatkozik a veszélyekkel teli, félelmetes téli éjszakában?³¹ Persze a szöveg segít eligazodni: az unalmat Isten jelenléte űzi el – az *únalmam* szó tehát az egyedül való létezéssel, magárahagyatottsággal, elhagyatottsággal kapcsolatos fogalmat is jelent. Ezt alátámasztja, hogy Hervey–Péczeli szövegében a félelem és az unalom összekapcsolódó fogalmak: az unalom állapota egyben félelemmel teli, depressziós állapot is. De hogy még közelebb juthassunk a szó tartalmához, meg kell vizsgálnunk egy másik kifejezést is, amely nélkül igazából értelmezhetetlen Hervey gondolatmenete.

„Egy setétes üregben sietek az én házam felé” – Hervey nyilvánvalóan nem valamiféle árokban vagy különleges technikai eszközökkel (korabeli exkavátorokkal, fűrófejekkel) kialakított, fogatoknak fenntartott alagútban halad hazafelé.

Huszonhárom oldallal a téli út leírása előtt, *A' tsillagok' hasznok* című fejezetben olvashatjuk: „Mikor a' Teremtő ama' hatalmas *Légyent* mondotta, melyre a' semmiből ki jött ez a' Világ; kettős erővel ruházta fel ama' pompás és ragyogó testeket. Az első szüntelen taszítja őket, a' másik egymás felé húzza. E' nélkül ama' meg mérhetetlen üregben

²⁹ James HERVEY, *Hervey' sírhalmi és elmékedései*, fordította PÉCZELI József, Pozsony, 1790. Az eredeti művek címei: *Meditations among the Tombs*, illetve *Contemplations on the Night*. Hervey műveiről, illetve Péczeli Hervey-fordításáról: GULYÁS, *i. m.*, 43–45; FEST, *i. m.*, 61; BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József (Második közlemény)*, ItK, 1965, 578–579; SZENCZI–SZOBOTKA–KATONA, *i. m.*, 292 (csak utalnak rá).

³⁰ HERVEY, *i. m.*, 351–352.

³¹ Pár oldallal előrébb, a téli nappalokról és éjszakákról szólva a kezdeti káoszba visszahulló (newtoni) világ apokaliptikus képeit idézi Hervey, s itt szintén felbukkan az *unalom* szó melléknévi származéka: „Néha az unalmas nappalt még szomorúbb éjszaka követi. A' sűrű gőzölgések 's fekete fellegek rettenetes szőnyeggel vonják bé a' földet, az órák lassú lépésekkel haladnak, 's a' nagy setéség miatt csak nem a' Hóld is el téveszti útát. Úgy látszik, hogy ama' kezdetbéli zűrzavar vissza jött a' földre, míg a' nap búsan lövöldözte sárgálló világát, addig a' szélvész pusztította a' természetet, most pedig az éjszaka félelemmel és rémüléssel vette körülül fekete sátorát.” (*Uo.*, 347–348.)

el vesztek volna; de e' kettős erőtlől igazgattatván, szükségesképpen úgy kerégenek, mint azok a' járnai tanuló gyors lovak, mellyek erős kötél által ágashoz köttettek, melly körül forogjanak. – Melly tudálatos, melly meg foghatatlan ez a' húzó erő a' természetben!"³² Hervey szövege szerint is newtoni erők hatnak az univerzumban; az 'üreg' pedig nem más, mint az úr, a világúr,³³ melybe Isten mintegy „beleteremtette” az égitesteket. Szerzőnk tehát az „Egy setétes üregben sietek az én házam felé” tagmondattal kezdődően arról tesz vallomást, miként éli meg saját létezését – a világban, a kozmoszban.

A tél a természet megszokott folyamatainak alábbhagyását, az idő, az órák lelassulását, illetve kaotikus természeti jelenségek (téli viharok, szélvészek; a nappal–éjszaka ritmust megtörő, szinte állandó homály, sötétség) bekövetkeztét jelenti – e folyamatok a világ elmúlását, „ama' kezdetbéli zűrzavar” visszajövetelét sejtetik, idézik. S az unalom e kozmikus rettenet egyik jellemző lelkiállapota, része. (Nem tudok mondani pontos mai megfelelő helyette.)

„Pauzák' unalmas Idejét / Édesítyük Tsókokkal” – úgy vélem, itt Young (a Kazinczy fordításában is idézett rész) és Hervey művei adhatnak kulcsot az értelmezéshez. A két fogalom – pauza (a mozgás leállása) és unalom – kétségtelenül egy tematika részeként jelenik meg náluk. Tehát egy lehetséges olvasat szerint, azaz ha megvizsgáljuk azokat a szövegeket is, amelyeket a Csokonai-vers önnön kontextusába emel, a csókok a világ rendjén való folyásában bekövetkező baljóslatú, nyomasztó előjelek, kimaradások, krízisek, *Pauzák* ellenszereként is értelmezhetők. Olyan események ellenszereként, amelyek az ember szívét félelemmel, szorongással, depresszióval, egyfajta metafizikai rettenettel (unalommal) töltik el. (Ez egyben azt is jelenti, hogy Csokonai *A' vidám természetű poéta* vizsgált soraiban profanizál, mert míg például Hervey-nél Isten jelenléte üzi el az unalmat és a félelmet, addig Csokonainál az óhajtott hölgy és a csókok, egyszerűen a szerelem teszi ugyanezt.)

S hogy a newtoni gondolkodásban kulcsszerepet játszó mozgásnak a vidám természetű poéta világában is milyen fontos szerepe van, arra rávilágít Csokonai *A' Szeretet* című értekezése: „A' Szeretet lelkesíti az egész Világot. – Ez az első mozgó erő, melly a' Mindenségnek közép pontjában ülvén, örök abrontsonn forgatja a' Teremtéseket, Mikor még a' Chaos elnyelvén önnön magát zavartt kerengéssel tolongtatá egymásba a' tusakodó Lételeket: [...] e' rakta a' rendszerző Hármóniának Isteni újjaira a' Világnak minden részetskéit, [...] rugó ez, mely mozdulásba hozza a' veszteglő testeket.” Az értekezés szerint a szeretet mozgatja az égitesteket is: „Ímé a' temérdek Világok öröm tántzal kerégenek abbann a' nagy tágasságban, mellyet mi Égnek nevezünk, megtartyák bátorságos forgásokat mértéketlen abrontsokban; mosolygó pillantással lejtének

³² *Uo.*, 328–329.

³³ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában üreg* címszó alatt három elkülöníthető jelentést találunk: 1. „valamilyen szilárd anyagban található kisebb-nagyobb üres tér”, 2. „világúr; Weltraum”, 3. „faluhi házak tornáca”. (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, 1976, 1054.) A második jelentés után 1801/1805-ös évszámmal a következő hivatkozást olvashatjuk: „Csokonai: Alkalm. Versek 216: NSz”. A hivatkozás a *Dr. Földiről egy Töredék* című versre utal (a „végetlen üregben” szintagma a 34. sorban olvasható), melyet később még érintek.

el egymás oldala mellett a' Csillagok, és soha össze nem ütődnek, mert egy édes erő vonja őket vissza abba a' közép pontba, a' hol Te ülsz, hogy őket fenntartsad."³⁴ E newtoni fogalmakra, kategóriákra, kérdésvetésekre épített profán³⁵ világmagyarázat szerint a szeretet³⁶ a világot mozgató, mozgásban tartó erő. A mozgás tehát a Csokonai-féle univerzumnak is alapeleme, csak más okozza, illetve tartja fenn, mint a Newton, illetve Young és Hervey által „modellezett” világegyetemben.

Az unalom szó jelentése erkölcsstani tárgykörben

A planetáris léptékű elgondolások után térjünk át a másik igen fontos tematikára, ahol megjelenik az *unalom* fogalma.

Young *Harmadik éjtzakájában* (melynek alcíme: *Az Idő*) olvashatjuk a következő kérdést: „Mi az oka hogy a' setét tömlőtz kevesebbé irtóztat bennünket, mint az unalom, 's a' nehéz lántzokkal meg-rakatott rab nem nyög olly sűrűen, mint az időnek terhe alatt sohajt az a' híjjába-való ember, a' ki gondolkozás nélkül tölti az ő idejét?”³⁷ A választ kutatva Young kifejti: „Gyönyörűséget ragasztott az ÚR Isten az idővel való helyes éléshez, 's büntetést annak el-vesztegetéséhez. Ha az unalom ostromol, fussunk a' munkára, tsalhatatlan az orvosság. [...] A' gondok és a' munkák az életnek vígasztalásai 's gyönyörűségei.”³⁸ Az *unalom* itt talán hiábavaló, céltalan, fölösleges, meddő létre, terméketlenül töltött időre utal, ami viszonylag közel áll a mai jelentéshez, csak jelentős metafizikai többlettel bír, hiszen az unalom alapját eszerint a szöveggörnyezet szerint az az etikai kiindulópont képezi, miszerint nem mindegy, hogy az ember mivel tölti a szá-

³⁴ A' *Tsókók* szövegében is megjelenik a mozgás képzete: „...mikor az ő [ti. Venus] teremő Szavára a' Létel tenyészővé tette a' Semminek kietlen Méhét, és a' tsetsemő Világ a' Mozsás Karjainn rengett az öreg Kaosz' Bóltsojébe.” (737–740. sor.)

³⁵ Az „örök Szerelem”-hez szól a következőképpen A' *Szeretet* című szöveg beszélője: „Te segítts ezután is a' Te Isteni erőddel engemet, [...] Te illesd meg az én Lelkemet ébresztő sugároddal, 's ragadd fel az én képzelődésemet a' te örök Trónusodhoz, melynek zsámolya alól az élet forrása tsepeg a' halandók szívére”. A „szerelem trónusának zsámolya” – a profanizálás jó példája ez a költői kép, amelynek egy lehetséges mintája megtalálható Youngnál: „Melly nagy, és hatalmas az az Isten, a' ki a' természetnek sok-féle részeit illy böltsen öszve szőtte, és a' világot mint-egygy nagy darab gyémántot, a' maga Királyi székének 'sámolya alatt fel-függesztette!” (YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 110.)

³⁶ A szeretet összetett fogalom az értekezésben, az élőlények párzási vágya, nemi vágya éppúgy beleértendő, mint a lelki kötődést jelentő szerelem. Erre jól rávilágít a következő szövegrész: „Szerelem! Be hatsz Te még oda is, hol minden más érzések számkivettette vagynak. Te általad tenyésznek Édennek minden pálmái, Te öltözteted fel Lakodalmi köntösbe, tarka köntösbe, a' párosodni kívánó Liliomot, 's Te általad mosolyog a' hív Tulipánt, az ő pirosuló ajakával.” A tenyésző pálmák és a párosodni kívánó liliom képe egyértelmű, de a menyegzőt idéző *Lakodalmi köntös* és a hűség fogalma (a *hív* jelző) más természetű érzelmre utal. Hogy a *hív* szó egyik jelentése 'hűség', kiderül Csokonai *Amint és Laura a' Fák között* című verséből is (a szó egy másik, de az adott témába, szöveggörnyezetbe nem illő jelentése: 'hüvös'). Itt hűség és házasság fogalmának összekapcsolódására is jó példát lelünk: „Haa! Mi szó / Zeng ott? – óh! / Tán Laurámmal / Hív mátkámmal / Zokog az Echo?”

³⁷ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 68.

³⁸ *Uo.*, 68–69.

mára megadatott, Isten által neki adott időt, nem mindegy, hogyan használja az időt:³⁹ „úgy van az [ti. az idő] a' mi kezeink között, mint a' jónak és gonosznak hatalmas eszköze.”⁴⁰ Az unalom ebben a szövegekörnyezetben tehát az a lelkiállapot, amelyet az ember akkor érez, ha nem tudja, mit kezdjen a teremtője által neki adott idővel; illetve az az ember érez unalmat, aki nem tudja, mire kell használnia az időt. (Ebben az esetben sem tudok rokon értelmű szót a mai magyar nyelvből.) A Young által vázolt erkölcsstan sok eleme, köztük olyan fő értékek, mint például a virtus,⁴¹ a munka (az előbb idézett szöveg részben), az érzékszervek hívásának való ellenállás,⁴² tulajdonképpen arra a kérdésre adott válasz, hogyan kell élni az idővel.

S ez nem közömbös Csokonai *A' Pillangó és a' Méh* című állatdialógusának két címszereplője számára sem. Csakhogy mindketten más életformát, tevékenységet tartanak az idővel való élés megfelelő módjának – tehát saját szemszögükből nézve erkölcsös életnek. Mindketten meg vannak győződve arról, hogy a maguk élete, életformája az áldásos és örömteli. A pillangó a pedáns méh munkamániáját kritizálja: „A' te életed legyen tiéd: izzadj te másoknak, én addig öröm és Szerelem között játszom el az én Napjaimat, 's Boldogságomat senkivel se tserélném fel.” A méh rögvést replikázik, s (ellen)érvei közt megtaláljuk a vizsgált kulcsszavunk által jelölt lélekállapotot, érzést, hangulatot: „Ha tökéletesen megelégedsz állapotoddal nints hijja boldogságodnak; de vajmi sokszor lep meg tégedet a' komor Unalom, restség, és bádgyadtság: mert az igaz nyugalom, a' víg elme, a' friss test egyedül a' munka által származik.”

De a pillangó is tudatában van annak, hogy életformájához hozzátartozik az unalom – csak épp nem káros jelenségként értelmezi. A pillangó az élet szinte magától értődő momentumaként, sőt motiváló erőként beszél az unalomról a korábbiakban: „Egy szerető sem kell két három pillantásnál tovább, a' régieket megúnom, újoknak hízelkedek, míg a' Szerellemmel megtelvén lenyúgyszom valamellyik Tulipántba. Innen felkelvén játszani megyek, több enyelgő Társaimmal repkedek, tiztázok a' levegőbe, egy virágra rá szálllok, azt is azonnal megúnom, 's másra ereszkedek.” Az unalom különös hajtóerőt szül a pillangóban: elkerülésének vágya új élmények keresésére serkenti őt. Vitatott,

³⁹ Utóbbi kifejezést Csokonai *Főhadnagy Fazekas Úrhoz* című verséből kölcsönöztem: „Haj! Az én Nemes Barátom / Hogy használja az időt!” (35–36. sor.)

⁴⁰ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 62.

⁴¹ A virtus jelenti egyrészt a közösségvállalást a szenvedőkkel (könyörületesség, szánakozás, irgalmasság) – *uo.*, 23–24. De találunk Youngnál egy másik meghatározást is: „A' világnak ártatlan javaiból ki-szívni azt az édességet, melyet a' Teremtő beléjek öntött, a' hijjában-való gyönyörűségeket tsak úgy nézni, mint a' körülöttünk repdeső festett lepkéket, a' mostoha szerentsének viszontagságait bátor szívvel nézni, sőt még a' nyomorúságokban-is mosolyogni; ez, az a' nagy mesterség, melly által boldognak lehet lenni; és a' kik ezt igazán gyakorolják, azok a' virtusnak Héroí.” YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 73.

⁴² Például YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 63.

hogy Csokonai eldönti-e a pillangó és a méh vitáját, és ha igen, ki javára;⁴³ de ami bizonyos: az unalom érzése a pillangó életformájának jellegzetessége.⁴⁴

A' vidám természetű poéta néhány további intertextuális kapcsolata

Térjünk vissza *A' vidám természetű poéta* intertextuális kapcsolataihoz. A vers második strófájában Csokonai temetői „kellékeket” használ fel:

A' Tziprus⁴⁵ a' Hóld' Fénnénél
Árnyékát mutatja.
Egy Sír-ból kitántorgott Szél,
Bádjattan mozgatja.

A ciprusfa és az ő árnyéka Young *Ötödik éjtzakájában* jelenik meg, amely *A' Halál' félelme ellen való Orvosság* címet viseli: „Bóldog az ember a' ki meg-útálván e' zúrza-varos Világnak tsalárd gyönyörűségeit 's mind azokat a' híjába-való tzélokát a' mellyek vagynak a' mi lelkünk közt és az igazság közt, önként el-rejti magát a' Tziprus-fáknak hallgató és sűrű árnyéka alatt, meg-látogatja a' Kriptákat a' mellyekben sárgállik a' halottas métsesnek szomorú világa, olvassa az Epitáfiumokat, meg-fontolja a' meg-hólt testeknek porait, 's gyönyörűséget talál a' sír-halmok között.”⁴⁶ Csokonai szembehe-lyezkedik ezzel az állítással: a versének harmadik strófájában említett *Lélek* ugyanerről a helyszínről (melyet poétánk „Szörnyű Környék”-nek titulál) már „rémülve / Félhólttan hátrál vissza”. Young ellátogat a temetőbe, a Csokonai-versben megjelenő *Lélek* pedig elmenekül onnan. (Az idézett rész szövegkörnyezetét most nem vázolnám fel részlete-sen, mert a fejezet a maga 68 oldalával Young kötetének egyik leghosszabb alegysége, s benne oly sokrétű, különleges és lényegbevágó gondolatsort vetett papírra Young–Pé-czeli, hogy csak külön tanulmány, illetve monográfia szolgáltathatna méltó keretet tárgyalá-sához.⁴⁷)

⁴³ Vö. BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma, i. m.*, 388; Debreczeni Attila álláspontja: CSOKO-NAI VITÉZ Mihály, *Lilla*, a szöveget gondozta, az idézeteket válogatta, a szövegmagyarázatokat, kérdéseket és kiegészítő jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., Ikon Kiadó, 1996 (Matúra Klasszikusok), 47–48.

⁴⁴ Szauder József ezt az állatdialógust Hervey művének egyik részletével hozta összefüggésbe: SZAUDER József, *Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben (A „Békaegérharc” és az állat-dialógusok)* = Sz. J., i. m., 134.

⁴⁵ „A' Kupresszus halotti és halálos fa volt a' Rómaiaknál.” Csokonai jegyzete *A' Nemes Magyarorságnak felülérésére* című költeményhez. Szilágyi Ferenc jegyzete szerint (a kritikai kiadásban) a ciprusfa „az ókori Keleten és Itáliában a gyász jele volt: sírokra ültették s vele díszítették a halotti máglyákat.” (CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 2, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 530.)

⁴⁶ YOUNG–PÉCZELI, i. m., I, 109–110.

⁴⁷ Young szerint a halálról való gondolkodásnak erkölcsnevelő, illetve megvilágosító hatása van: „ez meg-tartóztatván téged' a' hamis örömtől, készíthet tenéked igaz bóldogságot.” (YOUNG–PÉCZELI, i. m., I, 111.)

Csokonai még verse első strófájában alkalmazza a „Melánkóliának Setétes Völgyei” birtokos szerkezetet – Young–Péczei *Tizen-hatodik éjtzakájában* szerepel a „halál setétes völgyén”⁴⁸ kifejezés.

Vitéz A’ *vidám természetű poéta* negyedik szakaszában használja a „síralmas Nótájok” és a „keserves Versek” minőségjelzői szintagmákat azoknak a műveknek a megnevezésére, melyeket a szomorúság költői alkottak, de maga Young is „keserves nótám”-ról és „szomorú énekeim”-ről tesz említést saját műve kapcsán.⁴⁹

Szintén a Csokonai-vers negyedik strófájában olvashatjuk: „Kerítse szürke Hesperis / Gőzölgő Fejeket”. A szokatlan *Gőzölgő* jelző jelentését elsőként Baróti Dezső próbálta meghatározni: a „gőzölgő fejeket» különben alighanem csak a vallásos fanatizmussal vagy legalábbis a puritán erkölcsök szenvedélyes védelmének szándékával eltelt fejeknek értelmezhetjük.”⁵⁰ Szilágyi Ferenc szerint a jelző „ködös, ködlő”⁵¹ értelemben áll. De a melléknév nyomai után kutatva két érdekes előfordulásra is bukkanhatunk, amelyek más jelentést valószínűsítenek. Youngról szólva írja Péczei: „De nem kell gondolni mint-ha ez a’ mélységes melancholia és vígasztalhatatlan szomorúság, a’ melyet kigőzölgőni láttanak az ő Éjtzakáji, az ő szívének mindenkor rendes állapotja lett volna.”⁵² Hervey pedig (illetve a fordító) a *halálos gőzölgés* szókapcsolatot veti papírra, midőn a halál érzéketlenségétől elborzadva távozik a temetkezési helyül is szolgáló templomból, ahol mindaddig tanulmányozta a halál által elragadott emberek sírfeliratait: „Maga ama’ szomorú meláncolia lakozik ez örökkévaló éjtszakában, ’s a’ maga szárnyaival takargatja e’ sírhalmokat. Menjünk ki e’ szörnyű homályosságnak barlangjából, a’ melly halálos gőzölgést lehell ki.”⁵³ Előbbi szöveghelyen a melankólia és a szomorúság az a „gőz”, amelyet mintegy áraszt magából Young műve (a Csokonai által alkalmazott *Gőzölgő Fejeket* kifejezés így a jelek szerint melankóliát árasztó, szomorú emberekre utal). Utóbbi idézet esetében nem bocsátkoznék találgatásokba, mert bár feltűnő, hogy a melankólia fogalma itt is megjelenik, de a „szörnyű homályosságnak barlangjából” kifejezés kapcsolatba hozható a szövegben nem sokkal korábban olvasható „hóltaknak házok”-kal is, hiszen ezt hagyja el Hervey, a temetkezési helyként is funkcionáló templom az a barlang, ahonnan távozik – tehát a „halálos gőzölgés” képe a templom tömjénfüstjére is utalhat. Mindenesetre Csokonai – meglátásom szerint – a „Gőzölgő Fejek” költői kép megalkotásakor is Young vagy Hervey kötetéből meríthetett ötletet.

A Péczei-féle fordítások szövegszerű hatásáról szólva összefoglalásként elmondhatjuk: Csokonai a szomorúság világának felépítésekor a szomorúság világát már korábban felépítő költők (illetve az őket fordító Péczei) jellegzetes szókincskörét (szótárát) és

Young meglátása szerint a halálról gondolkodva válik csak nyilvánvalóvá, mivel érdemes tölteni az Isten által adott időt (az életet), s mivel nem.

⁴⁸ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, II, 37.

⁴⁹ YOUNG–PÉCZELI, *i. m.*, I, 33.

⁵⁰ BARÓTI, *i. m.*, 313.

⁵¹ Szilágyi jegyzete: CSVMÖM, *Költemények*, 2, *i. m.*, 532.

⁵² A Young-kötet elején álló *Yung’ élete* című párlapos szövegben (a lapok számozatlanok). Gulyás és Fest szerint ezt a szöveget is a francia fordításból vette át Péczei (vö. GULYÁS, *i. m.*, 41–42; FEST, *i. m.*, 86).

⁵³ HERVEY, *i. m.*, 150–151.

költői képeit aktivizálta. Átemelte eredeti szövegkörnyezetükből az alkotóelemeket, és felhasználta őket egy hasonló hangulatú világ leírásához, illetve hasonmás világ létrehozásához – s tette mindezt a visszaalás szándékával, az elhatárolódás gesztusával, ironikus többlettartalommal⁵⁴ (a mögöttes tartalmak csak az eredeti szöveghelyek ismeretében dekódolhatók).

A távcső rehabilitálása

Az *üreg*, amelyet a korábbiakban az *unalom* szó és Hervey téli útja kapcsán már érintettem, kulcsfogalomnak számít Young–Péczei kötetében is. Leginkább talán a *Huszon-egygyedik éjtzakában* kerül előtérbe, amely *A' Lakható világnak soksága* alcímet viseli – s amely összefüggései, illetve a benne rejlő problémafelvetések révén a felvilágosodás kori magyar nyelvű irodalom egyik legizgalmasabb tizenhat oldala. Young a következő, a világegyetem egészére vonatkozó kérdésekre keresi a választ a fejezetben: „Hol kezdődik, és hol végeződik-el ez a' roppant palota. Hol vannak azok a' végső kerítések, a' mellyek a' semminek szélén épültek [...]? Hol van az a' pontotska, e' meg-mérhetetlen üregeken kívül, a' mellyben oszlopot tett a' Teremtő, hogy a' légyen az ő birodalmának határ-köve...”⁵⁵ Young e kérdések feltevése után képzeletbeli „úrutazásra”, Szauder József szavaival élve „csillagvilágok közti bolyongás”-ra⁵⁶ indul a világban – a világban, melyet Isten „mint-egygy nagy darab gyémántot, a' maga Királyi székének 'sámolya alatt fel-függesztett”.⁵⁷ Young annak reményében indul el, hogy útja elvezeti őt Istenhez.

Az utazás nem más, mint fölfelé lépkedés „e' ragyogó lajtorján, mellyet az éjtzaka szintén a' földig le-nyújt, hogy ezen az ember gráditson-ként mehessen a' Teremtő-höz”.⁵⁸ Útközben, ahogy lelke „egygyik tsillagról hág a' másikra”, Young mindegyik „bújdosó tsillagtól, a' mellyet” útjában talál, megkérdi: „Ki adott néki mozgást, és mitsoda fényvel világoskodik?”⁵⁹ De vannak az univerzumban rangosabb, a lajtorján magasabb fokon álló, úgynevezett „magok' fényekkel tündöklő tsillagok” is, „mellyek meg-meg annyi világokat élesztenek és világosítanak.”⁶⁰ (Young–Péczei a „bújdosó” és a „magok' fényekkel tündöklő” terminusokkal tesz különbséget bolygók és napok között, de mindkét égitesttípust a *csillag* szóval nevezi meg.) Persze ez a szint is csak „kül-ső tornátza ama' kies palotának, a' mellyben lakik a' Jehova”,⁶¹ de azért innen már nyílik rálátás „a' napra, és földre” – és a látványt értékelve Young kifejti: „óh melly

⁵⁴ Vö. Julia KRISTEVA, *Bahtyin: A szó, a párbeszéd és a regény*, Helikon, 1968, 117.

⁵⁵ YOUNG–PÉCZEI, *i. m.*, II, 110. (A könnyebb összevethetőség kedvéért kurzivalással emelem ki a későbbiekben fejtegetésem szempontjából fontossá váló szavakat, kifejezéseket.)

⁵⁶ SZAUDER, „Az estve” és „Az álom” keletkezése = SZ. J., *i. m.*, 256.

⁵⁷ YOUNG–PÉCZEI, *i. m.*, II, 110.

⁵⁸ *Uo.*, 113.

⁵⁹ *Uo.*, 113.

⁶⁰ *Uo.*, 113.

⁶¹ *Uo.*, 114.

kitsinynek láttzik előttem az a' kerektség, a' mellyben határozódik az ő futások."⁶² De nem csupán e két testet láthatjuk onnan: „Ha itt a' természetnek tsak nem legfelsőbb tetején meg-nyugodván *alá nézek* a' síkra, óh melly *sok ezer világok*, mint meg-annyi méheknek rajjai, kerengenek, és zúgnak az én lábam alatt.”⁶³ Ekkor fogalmazódik meg az alcímben már előre jelzett kérdés: „kik, és millyenek lehetnek ezeknek a' sok világoknak lakossai.” Csaknem egy oldalt tesznek ki azok a kérdések, melyeket e világok lakosainak feltesz, illetve feltenne Young, s mintha csak bolygóközi üzenetváltást folytatna, mesél nekik saját világáról, a Földről is, s annak lakosairól, az emberekről – nem túl kedvező tapasztalatai alapján: „Éppen most, mikor tí véletek beszéllek szörnyű hadakozások szaggatják Európát: így nevezzük mi egygy kis szegeletét a' földnek, a' mellyen némelly balgatag Királyok, *mint meg-annyi hangyák* a' semmiért egymást háborgatják.”⁶⁴ Az űr magasából szemlélve – a dolgok viszonylagosságára ráeszmélve – e háborúskodások „*por-szemen*” való civódásnak tűnnek.⁶⁵ Young véleménye lesújtó: „A' tí Hazátokhoz képest olyan a' mi földünk mint egygy nagy Ispotály, a' mellybe zárattattak az örültek”.⁶⁶

Mindezek után igazán különleges fordulóponthoz érkezik a gondolatmenet. Young felveti annak lehetőségét, hogy téved: megeshet, hogy nincs semmiféle más, lakott világ az emberek bolygóján kívül. Young új megszólítottat emel a szövegbe: a világ dolgairól gondolkodó, illetve a világot vizsgáló (természet)tudóst, kérve annak szolidaritását és erkölcsi támogatását a további elmélkedéshez, illetve megvédve azt a prekoncepciót, miszerint igenis létezhetnek rajtunk kívül más értelemmel bíró lények is az univerzum más pontjain: „Engedd-meg hát óh te sistémához felettébb ragaszkodó Túdós, hogy gyönyörködtessem magamat ezekkel a' gondolatokkal, mellyek fel-gyúlasztják, és a' magasságba fel-emelik az én lelkemet. A' *semmiségnek néma, és pusztá birodalmába* nem nézhet irtózás nélkül az én képzelődésem; azt hiszi, hogy annyival neveli ama' Nagy Teremtőnek dítösségét, a' mennyivel szélesebben terjeszti-ki a' tőlle formált okos teremteteknek seregét.”⁶⁷ Young érve erősen érzelmi jellegű: nem képes (illetve nem szeretné) elhinni, hogy a minket körülvevő határtalan kozmosz üres – szeretné hinni, hogy nem az.

Rögtön bizonyítja is a feltételezés létjogosultságát, méghozzá az addigi természettudományos megfigyelések eredményeire támaszkodva: „A' *nagyító üvegek*, olly *véghetetlen kitsinységű állatokat esmértettek-meg vélünk*, mellyeket soha a' természetben nem-is gyaníhattunk volna, és a' mellyek körül való vi'sgálódásban el-fárad a' képzelődés; [...] A' teremteteknek két végső pontjai úgy meg-egygyeznek egygy-mással, hogy a' gondolkozó elmének nem lehet soha attól félni, hogy vagy alább ereszkedjen a' *véghetetlen kitsinységű dolgoknak vi'sgálására* mint-sem kellene, vagy a' *nagyoknak tsudálására*

⁶² *Uo.*, 114.

⁶³ *Uo.*, 114.

⁶⁴ *Uo.*, 116.

⁶⁵ *Uo.*, 118.

⁶⁶ *Uo.*, 119.

⁶⁷ *Uo.*, 120–121.

magassabban emelkedjen, mint-sem a' mint szükség volna. Akár-mit tsináljon az emberi ész, soha sem tarthat itt attól, hogy többet tsinál, mint-sem kellene.”⁶⁸ Young a tudományos vizsgálat, kérdésföltevés jogát, illetve kötelességét hangsúlyozza.

De ekkor újabb fordulóponthoz ér a gondolatmenet: Young véget vet a tudományos igényű kérdésfeltevéseknek, megtagadja a vizsgálat létjogosultságát, s a tudomány helyett a hitet, illetve a vallást nevezi meg az Istenhez vezető egyetlen útként – élesen szembeállítva a két szellemi habitust, orientációt, beállítódást, módszert: „De miért-is fárasztom magamat e' meg-mérhetetlen térségekben! Jöjj-viszsa kevély képzelődés; es-mérd-meg, hogy határ vettetett tenéked, és a' Teremtőnek tsuda dolgait öszve-nem járhatod. [...] Miért akarna az ember bolyongani *ama' nagy üregben*, mellyet el-fedez előtünk az ő világával? Tí földnek nagy Tudóssai, a' természetnek bölts és fáradhatatlan vi'sgálói, meg-találtatok-é már valaha azt [ti. Istent], a' ki a' teremtésnek kellő tetejét-is úgy nézi, mint egygy mélységes örvényben úszkáló *férgetskéket*? Láttatok-é valaha az egész természetnek amaz élesztő Napját [ti. Istent], melly minden teremtéseket egygy titkos lántzal maga felé húz? [...] Nem a' tudomány az, hanem a' Vallás, melly bé vezet engemet szintén az ő Királyi-székéig.” S újra előkerül a tudós jellegzetes, illetve jelképes vizsgálati eszköze, immáron az ironia eszközeként: „Az Isteni félelemmel meg-tellyesedett szív az a' *teleskópium*, az a' közel-hozó üveg, melly az Istent vélünk meg-láttatja.”⁶⁹

Így az embernek végül a kérdések nélküli áhítatos, rajongó rácsodálkozás marad mint egyetlen Istennek tetsző és Istenhez méltó erkölcsi-szellemi magatartásforma, illetve látásmód: „Óh ha *valaki* öszve-öleli az ő szemeivel e' tsudálatos teremtéseket, a' mellyeket láthat az éjtzakának tükörében, mitsoda el-ragadtatással, és szent alázatossággal így kiált-hat-fel: »Óh miképpen *függenek* e' dítösséges alkotványok ama' ki-terjesztett erősségen, *mint meg-annyi meg-ért szőlő-szemek* a' termő hegyeken; Olyanok ezek, mint meg-annyi ki-pallérozott darab gyémántok, mellyek egygy gyűrűben szerkeztettek, mellyet tart a' Teremtő az ő jobb kezében. Óh ha mind ezek meg-meg annyi napok, és a' körülöttök forgó testeknek, és azokban lakozó teremtéseknek világosítanak: melly nagynek kell lenni annak a' Tselédes-gazdának, a' kinek illy' meszsze terjed-ki Famíliája!»⁷⁰

Young tehát előbb igen bátor kérdéseket feltéve maga is tudósi magatartást ölt magára s képzeletben bejárja a világegyetemet, majd elveti, megtagadja e szemléletmódot.

De a felvilágosodás korában két másik „asztronauta” is útnak indult, hogy megismerje a világot, s hogy immár új szemszögből, a dolgok viszonylagos mivoltának tudatában szemrevételezze otthonát: a Földet. Mindkét utazó magyar, s mindkettőjük ürexpedíciójáról Csokonai Vitéz Mihály írt beszámolót, versben örökítve meg a látottakat, tapasztaltakat.

Az első utazó Pálóczi Horváth Ádám. Csokonai 1792-ben – a *Horváth Ádámhoz* című vers első sorai szerint – a következő szavakkal igazítja el a múzsát arra nézvést, miről fogja megismerni a füredi költőtársat:

⁶⁸ *Uo.*, 121.

⁶⁹ *Uo.*, 123–124.

⁷⁰ *Uo.*, 125–126.

[...] Ő vagy Bernoullival méri a roppant Eget
Vagy a Newton tsóvén nézi a végetlen üreget
Fel repülvén nagy elméje a nap tányérja felett
A sok ezer Világoknak fel fedezője lett
Bujkál a' tágas Mindenben egyy Világról másakra
A föld neki tsak egy por szem, a nap tüze egy szikra
Onnan fellyül le tekintvén e Világot meg veti
A port 's az abban kevélyen mászó férget neveti
Imádja mély tisztelettel az örök Mindenhatót
A' ki tsak egy Légyen szóra illy ditsót formálhatott

Young szövegében a távcső a tudós legfőbb ismertetőjegye – a műzsának is azt a férfit kell megkeresnie Csokonai versében, aki távcsővel kémleli a világúrt. Young lelke „egygyik tsillagról hág a másakra”, fölfelé haladva eljut a napok szintjére, majd onnan alátekintve meglátja az űrben lévő „sok ezer világ”-ot. Horváth Ádám „nagy elméje” – miközben Horváth maga az eget kémleli a távcsövön át – a „nap tányérja” fölé emelkedve szintén „sok ezer Világoknak” felfedezője lesz, s „egy Világról másakra” halad. A Földet mindketten „por szem”-nek látják, illetve annak értékelik, s az emberi civilizációról egyiküknek sem túl kedvező a véleménye, sőt inkább megvetően szólnak róla (egymást hangyaként háborgató királyok, örültekháza lakóiként aposztrofált emberek az egyik, „kevélyen mászó” féreg a másik oldalon).

Horváth Ádám képzeletbeli utazásának, illetve a megszokott látásmódon való felül-emelkedésének momentumait túlnyomórészt megtaláljuk Young *Huszon-egygyedik éjszakájában* – Csokonai a *Horváth Ádámhoz* e tíz soros szövegblokkjának megalkotásakor vélhetően merített a Horváth által is ismert, forgatott⁷¹ Young-kötet szövegéből. Az idézett versrészlet utolsó két sora pedig Horváth felé tett gesztus. Arra világítanak rá, hogy a füredi poéta – a newtoni apokalipszis sejtelmétől aggódva ugyan,⁷² de – magának érezte Young világgképét: a világot Isten teremtette, a világegyetemet szemlélő ember pedig áhítattal dicséri Isten munkáját.⁷³ Vélhetően a Young és Horváth közti rokonság felismerése, illetve Horváth több youngi–newtoni hatást mutató műve ihlette

⁷¹ Horváth fordított is Youngból: *Ének az örökké-valóhoz: Yung' huszon-harmadik éjszakájából* = PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok*, Pápa, 1788, 25–32.

⁷² Vö. BIRÓ, *Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton, i. m.*, 680–682. A már érintett *Ének az örökké-valóhoz: Yung' huszon-harmadik éjszakájából* című szövegben olvashatjuk a következőket: „Ez roppant világ, a' mellyet az ő karja ereje / Tart 's mozgat, ditsó Királyi Székének részetskéje. / Ha ezzel egy pillantásig felhagyna 's nem tartaná, / A' valót az elébbeni semmiség fel-váltaná.”

⁷³ Mint ahogy az *1788-dik Esztendőnek utolsó éjszakája* című szövegben maga Horváth – épp az eget fűrésze – fogalmaz: „A' [...] nagy megmérhetetlen ürességben, emberi ésszel el-nem-gondolható Isteni erő által, fenn függve tartatnak azok a' nagy fényes tüzek, mellyek a' magok temérdek messzisége miatt, nekünk apró tsillogó pontoknak tetszenek lenni, mint ha az égnek képzelt kékelő böltozatjára szanaszét reá vólnának raggatva, mellyek pedig valósággal nagy roppant testek, mind meg annyi világosító napok, sok körülöttök forgódó homályosabb testeknek világosító napjai. A' Mindenhatónak tsuda munkáji, az Ő meg-mérhetetlen böltsességének és hatalmának ditsóitő eszközei.” (*Hol-mi, Ildik darab*, Győr, 1793, 29–30.)

Csokonait arra, hogy a füredi költőt tíz verssorban végigröpítse Young képzeletbeli útján.

Horváth Ádám képzeletbeli kozmológiai felfedezőútja után csaknem egy évtizeddel, 1800-ban vagy 1801-ben⁷⁴ egy másik magyar is vállalkozott egy hasonló kirándulásra – legalábbis Csokonai *Dr. Földiről egy Töredék* című verse szerint. Csokonai kiváló barátja, a poétai és természettudósi praxist is betöltő orvos, Földi János nem egyedül, hanem egy kis kutatócsoport tagjaként indul útnak. Miközben hétköznapi munkáját végzi (műveli a művészetet: „Árpádnak fíjait gyönyörűbb hangokra tanítja”, illetve műveli a tudományt: „össze seregli / Tág elméjében az egész Hóldallyi világot”), más tudósok – Johann Georg Sultzer német esztéta és Carl von Linné svéd természettudós – ragadják fel „tsuda karjaikonn e’ földi hazából”. A felemelkedés egyfajta felülemelkedést jelent: új nézőpont fölvétele, a látottak kiértékelő megszemlélését, szemlélő pozícióba való helyezkedést, kívülre helyezkedést. Kivételes, megvilágosító pillanatot, különleges hangoltságot, midőn a megvizsgált, megtekintett téma egészét egyetlen egységben látjuk, kiértékeljük, értelmezzük. A két megtekintett téma pedig: a művészet világa (a „képződési világ”) és a természet világa (a Föld és „minden földi teremtés”).

Előbb a *jó ízlés’ mestere*, Sultzer mondja el instrukcióit – a magyar költőnek. Az esztéta két munkaeszközt, lantot és korbácsot nyom Földi kezébe, hogy „az ízlésnek szentebb törvényeire” szoktassa polgártársait. Aztán a *Természet’ erős bűvárja*, Linné mutatja meg a világot – a magyar tudósnak. Feltűnő, hogy a Földöt méltató első szövegegység (hét sor) és a Sultzer nevével fémjelzett második szövegrész (tizenkét sor) együtt sincs akkora, mint a Linné monológját tartalmazó harmadik blokk (huszonöt sor), melyet a kritikai kiadásból idézek:

- ²⁰ Ekkor gyenge babért fűzvé gondlepte fejére
Felveszi őt Linné és minden földi teremtést
Fellyűről neki megmutogat, valamit tsak az égnek,
Földnek, tengernek tág gyomra magába be foglal.
Egy nagy öregbítő tsövet adván nékie, így szól:
- ²⁵ „Látod e melly kitsiny itt a’ föld, félrésze vizekkel
„Béfoglalva setét zöldes, félrésze világos
„’S mint félérésű tzitrom hintálva tulajdon
„Terhe’ nyomásától, lógg, a’ nagy semminek ágán
„Mennyi pitziny férges mászkálnak rajta, balénák,
- ³⁰ „Hány bogarak járnak túlhan? mind bértzi vadökrök,
„Mind elefántok azok; kik közt a’ halandók
„Mint a’ hangyafiak hitvány munkába nyüszögnek.
„Úgy e tsekélység így minden? – Most már az üvegsőt

⁷⁴ Vö. Szilágyi Ferencnek a vers keletkezéséről szóló jegyzeteivel: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, 5, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002, 340.

- „Megfordítva tekintsd: im a' végetlen üregben
³⁵ „Földi hazád [mértéketlen] nagy tengelye végén
 „Tágos gőzgömböt, hóbértzeket összetoluló
 „Tengereket sok ezer mértföldnyire mint hemperget.
 „Látsz e' amott egy rettenetes tsuda állatot? imé
 „Mint amaz egyszarvú fene vad, mérgébe kietlen
⁴⁰ „Lábainál tombol, szemeit borzasztja dühösség.
 „Mint mérsékli kemény szarvát fenyegetve, hogy azzal
 „Vagy tölgyfát vagy vén jegenyét tsapjon le derékba.
 „Gondolod é, mi ez a' Behemót? – Egy Lyánka' kezéből
 „Kisded teste miatt kitsuzamlott két napi bolha. — — —

Linné tehát „Felveszi” Földit „és minden földi teremtést / Fellyűről neki megmutogat”. A derék svéd a tudósok Youngnál már megismert tipikus eszközét, a távcsövet tartja magánál: „öregbítő tsövet” ad Földinek, és elmondja, hogyan látja ő – azaz a természettudós – a világot.

„Látod e melly kitsiny itt a' föld” – szól Linné, összhangban Young tapasztalataival („alá nézek a' napra, és földre, óh melly kitsinynek láttzik...”). A magasból a Földön élő legnagyobb teremtmények (a bálnák) is csak „pitziny férgek”-nek tűnnek, az emberek pedig „hitvány munkába” nyüzsgő „hangyafiak”-nak látszanak – Young szövegében Isten „nézi” úgy „a' teremtésnek kellő tetejét-is”, mint a „férgetskéket”, illetve a királyok látszottak „hangyák”-nak (az ember–hangya párhuzam vélhetően Voltaire-től eredő toposz⁷⁵). A vizuális élmény tehát hasonló. De van a két látásmód közt, illetve a látottak értelmezése között egy hatalmas különbség!

Young–Péczei a *Huszon-egyvedik éjtzaka* végén egy „valaki”-t szerepeltet és szólaltat meg, aki a már említett áhítatos, rajongó rácsodálkozással szemléli a világűrben lévő csillagokat (napokat) – e csillagok a „valaki” szavai szerint úgy „függenek [...] ama' kiterjesztett erősségen, mint meg-annyi meg-ért szőlő-szemek a' termő hegyeken”, s melyek „a' körülöttök forgó testeknek, és azokban lakozó teremtéseknek világosítanak”, s melyek a „Tselédes-gazda”, azaz Isten kiterjedt famíliájának tagjai. Ezzel szemben a Csokonai-versben megszólaló Linné szerint az egy szem, magányos Föld „mint félérésű tzitrom [...] lógg, a' nagy semminek ágán”. Young hívó „valakije” „meg-ért szőlő-szemek”-ről, Csokonai svéd természettudósa – még a minőségjelzős grammatikai szerkezetet is átvéve – „félérésű tzitrom”-ról beszél. (Ellentétes, összetett hasonlatok, ne csupán a gyümölcsök különböző fejlettségi állapotára gondoljunk, hanem markánsan eltérő ízükre is.) A csillagok „ki-terjesztett erősségen” függenek az előbbi, a Föld „a' nagy semminek ágán” lóg az utóbbi megszólaló szerint. S ami talán a legsúlyosabb különbség: Linné univerzumról alkotott felfogásában a Teremtő neve, illetve a teremtés aktusa fel sem merül. A világ Csokonai versében olvasható leírása (éppen) nélkülözi Istent, Linné nem nyilatkozik a Teremtőről, hallgat – talán a vers épp ezért töredék.

⁷⁵ Bíró Ferenc szóbeli közlése alapján.

Linné tehát nem egyszerűen azt vázolja monológjának első felében (25–33. sor), hogyan látja a világot a természettudós, hanem arról beszél, hogyan látja a világot, illetve hogyan reflektál a látottakra az a természettudós, akit Young már-már kioktatni látszott a *Huszon-egygyedik éjtzaka* végén, az istenfélő, hívő ember szívét nevezve a megfelelő „teleskópium”-nak. A Linné-féle félérett citrom válasz az idealizált, hívő „valaki” világmagyarázatára – Csokonai verse pedig Young erkölcsi-szellemi útmutatására adott ironikus reflektálás. Vitéz Young szövegének markáns elemeit (szavait, kifejezéseit, költői képeit) emeli át saját költeményébe, illetve velük ellentétes tartalmú (de épp ezért általuk, belőlük létrehozott) elemeket alkot, s ezekből ír egy új szöveget, ellentétes világmagyarázattal. Csokonai beszédmódja ironikus beszédmód, olvasatom szerint a *Dr. Földiről egy Töredék* értelmezhető a youngi gondolatmenet iránymutató következtetései-re adott sajátos válaszként is. S ahogy *A' vidám természetű poeta* egy költő polemikus ars poeticája, úgy a *Dr. Földiről egy Töredék* Linné-féle monológja egy természettudós (de nem Csokonai) polemikus világmagyarázata, illetve útmutatása.

De lássuk Linné monológjának második felét. Földi a 33–34. sorban elhangzó felszólítás („Most már az üvegsöt / Megfordítva tekintsd”) után emeli szeme elé a távcsövet, s úgy tűnik, rögtön fordítva.⁷⁶ A felszólítás pedig új gondolati egységet nyit a versben. Két látkép tárul Földi elé: előbb a „végetlen üregben” lévő Földet látja, rajta sok ezer mér-földnyire hempergetett tengerekkel, hóbércekkel; majd utóbb egy felnagyított, egyszarvú fenevadnak tűnő bolhát szemrevételez. Azaz a 37. és 38. sor között egy elhallgatott momentum történik: az ügyködő tudósok megfordítják a távcsövet. S az optikai eszközt *csak ekkor* használják rendeltetészerűen, hiszen Földi ekkor szemlél egy apró teremtményt (bolhát) felnagyítva, a maga teljességében – s a távcső (illetve a nagyító) erre, az apró, illetve távoli dolgok közelebb hozására való. Először tehát, amikor a „végetlen üregben” lévő Földet szemrevételezi Földi, fordítva emeli szeméhez az eszközt (ugyanis

⁷⁶ Persze feltűnhet a vers olvasóinak, hogy már ezt megelőzően, Linné monológjának első felében is Földinél volt a távcső, hiszen Linné már korábban a kezébe nyomta, még a 24. sorban. Igen ám, de az átadás gesztusa még csak a természettudósi látásmód, a már érintett szemlélő pozíció átadását jelenti, s nem a távcső szó szoros értelemben történő szemhez emelését – mint ahogy Sultzer lantja és korbácsa is jelkép, az esztéta látásmódjává. A távcső átvételekor esik át Földi a második intellektuális nézőpontváltáson, felülemelkedésen, költőből természettudóssá válva – ekkor veszi át Linné kívülre helyezkedő, elkülönülő, szemlélő helyzetét, hogy képes legyen ő is kozmikus távlatokban gondolkodva látni és kiértékelni a világot, a Földet és az élőlények jelentőségét (illetve jelentéktelenségét). Linné monológjának második fele jelenetszerűbb, a 33–34. sor ösztönző utasítása arra sarkallja Földit, hogy ténylegesen belekukkantson a távcsőbe. Ha nem így volna, azaz már korábban is (24–33. sor) a távcsőn keresztül nézte volna a világot (tehát ha a távcső nem jelképként volna értendő a monológ első felében), akkor logikai hiba állna be a szövegben, ugyanis a 25–33. sorban és a „Most már az üvegsöt / Megfordítva tekintsd” utasítást követő 34–37. sorban leírt látvány *azonos*, mindkettőben távolról látjuk az egész Földet, holott a távcső megfordításának változást kellene okoznia a vizuális élményben (a távcsövet csak akkor használja az ember rendeltetése szerint, ha a kisebbik átmérőjű végét emeli szeméhez: ekkor látjuk a távoli dolgokat közelinek, illetve a kis dolgokat nagyok; viszont ha a távcsövet megfordítjuk, mást fogunk látni: a távolit távolibbnak, a kisebbet még kisebbnek). Ezért gondolom, hogy a „Most már az üvegsöt / Megfordítva tekintsd” utasítás jelentése nagyjából a következő: „most már tekints bele az üvegcsőbe, de megfordítva/fordítgatva”.

a távoli és kicsi objektumokat távolinak és kicsinek látja, azaz nem hozza közelebb őket a távcső) – azaz szokatlanul használja.

Linné „munkamódszere” a megközelítési módok változtatása, melyek olykor váratlanok, meglepőek is lehetnek – ezek hívják fel a figyelmet a dolgok viszonylagosságára. A „Természet’ erős bűvárja” ezt a módszert tanítja Földinek. A módszer derűs, a bolha látványának leírása tele van költői játékkal, s ki tudja, a derék tudósok talán a bolhát elszalasztó leányzót is szemrevételeznék a távcsövön át – de mint tudjuk: a vers töredék. Mindenesetre Linné az áhítatos, rajongó és istenfélő rácsodálkozás helyett a világ több szempontú méregetését, illetve a világgal való legnemesebb játékot teszi követendő magatartásformává, mintegy rehabilitálva a Young gondolatmenetében végül elutasított tudósi gondolkodásmódot, a távcső által jelképezett tudósi látásmódot.

Krisztián Alt

ALLUSIONS TO WORKS OF YOUNG AND HERVEY
IN SOME OF THE TEXTS BY MIHÁLY CSOKONAI VITÉZ

The poem *A' vidám természetű poéta* [The poet gay by nature] by Mihály Csokonai Vitéz is a polemical ars poetica. The lyrical self, after refusing the world of sad poets and all its characteristic themes, moods, and world view, expresses himself as the poet of happiness. Csokonai Vitéz names four of the poets of sadness: James Hervey, Edward Young, Jean-Baptiste Racine, and William Shakespeare are the famous opponents. The study seeks to find where the building blocks of the world of sadness as described in the poem are coming from. Csokonai Vitéz borrowed some of the relevant images from Hervey's works that had been published in Hungarian translations, and he refers back to these works. The allusions that have been identified—locations in Young and Hervey—modify possible interpretations of the Csokonai Vitéz poem. The texts have an intertextual 'dialogue'.